

HAMMÂD el-BERBERÎ

(حماد البربري)

Hammâd b. Bulukkîn b. Zîrî
es-Sanhâcî el-Berberî
(ö. 419/1028)**Hammâdîler hânedanının kurucusu
ve ilk hükümdarı
(1015-1028).**

Fâtîmî Halifesi Muiz-Lidînilâh'a tâbi olarak Merkezî Mağrib'de Zîrîler Devleti'ni kuran Berberî Sanhâce kabilesine mensup Bulukkîn b. Zîrî'nin oğludur. Bir süre Kayrevan'da fıkıh tahsil etti ve cedel kitaplarını inceledi; ancak cesur ve atılgan kişiliğiyle daha çok askerî alanda temayüz etti. Bulukkîn'in yerine geçen Mansûr'un döneminde (984-996), Ebû'l-Bahâr b. Zîrî'nin Cezayir'de istiklâlini ilân etme teşebbüsünü engelledi; asıl şöhretini ise Mansûr'dan idareyi devralan Bâdîs b. Muiz döneminde (996-1016) Sanhâce topraklarını tehdit eden Zenâteliler karşısındaki başarılarıyla kazandı. Bâdîs tarafından "nâibü'l-emîr" unvanıyla ülkenin batı kesiminde huzuru sağlamakla görevlendirildi ve kendisine Eşîr bölgesiyle zaptedeceği yeni topraklar iktâ olarak verildi.

Hammâd, hânedan mensubu Mâksîn ve Zâvî kardeşlerin isyanlarını bastırarak (390/1000) ve Zenâteliler karşısında üst üste başarı sağlayarak Zâb, Mesîle ve civarını itaat altına aldı (395/1005). Ayrıca Bâdîs'in izniyle, ele geçirdiği topraklarda kurulup valiliğine getirildiği yeni vilâyetin idarî merkezi olmak üzere Mesîle yakınında toprağı tarıma elverişli bir yerde Kal'atü Benî Hammâd denilen müstahkem ve mükemmel savunma ve haberleşme imkânlarına sahip şehri inşa etti. Bir süre sonra da asil amacını gerçekleştirdi ve Bâdîs'in Konstantin (Kustantîne, Kusantîne) topraklarının kendisine teslimi konusundaki emrini dinlemeyerek kardeşi İbrâhîm'in desteğiyle Zîrîler'e karşı bağımsızlığını ilân edip Hammâdîler Devleti'ni kurdu (405/1015); arkasından da Fâtîmîler'le ilişkilerini bozup Abbâsîler'le ittifağa girdi. Bu gelişmeler üzerine Bâdîs Kal'atü Benî Hammâd'ı kuşattı; kale altı ay sonra düşme noktasına geldiyse de Bâdîs'in âniden ölmesi üzerine kuşatma kaldırıldı (406/1016). Hammâd, iki yıl sonra da Bâdîs'in yerine geçen oğlu Muiz tarafından yenilgiye uğratıldı ve barış istemek zorunda kaldı. Ancak Muiz onu affedip bütün Merkezî Mağrib'in hükümdarı olarak tanıdı. Böylece Zîrîler bi-

ri Kal'atü Benî Hammâd'da, diğeri Kayrevan'da olmak üzere resmen iki devlete ayrıldı. Hammâd'ın son yıllarında Abbâsîler yerine tekrar Fâtîmîler'e yavaşlığı anlaşılmaktadır.

Kaynaklarda Hammâd el-Berberî'nin cesur, kararlı, cömert ve zeki bir insan olduğu kaydedilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Yâkût, *Mu'cemû'l-büldân*, Beyrut 1979, I, 202-203; II, 390; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 128, 152, 154, 253-255, 258, 355; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, I, 249-250, 261-266, 279; İbn Haldûn, *el-İber*, VI, 171 vd.; H. R. Idris, *La Berbérie orientale sous les Zirides*, Paris 1962; a.m.f., "Hammâdîs", *El²* (İng.), III, 137; Abdurrahman el-Cilâlî, *Târîhu'l-Cezâiri'l-âam*, Beyrut 1400/1980, I, 275; Zîrîklî, *el-A'lâm* (Fethullah), II, 271; Abdülhalîm Üveys, *Devletü Benî Hammâd*, Kahire 1411/1991, s. 47-73; Yahyâ Bûzîz, "Melâmiḥ 'an kal'ati Benî Hammâd ve'd-devleti'l-Hammâdiyye ve Bicâye", *eş-Sekâfe*, VI, Cezayir 1976-77, s. 11-22; G. Yver, "Hammâd", *IA*, V/1, s. 192. MEHMET ÖZDEMİR

HAMMÂD b. EBÛ SÜLEYMAN

(حماد بن أبي سليمان)

Ebû İsmâil Hammâd
b. Ebî Süleymân Müslim
b. Yezîd el-İsfahânî el-Kûfî
(ö. 120/738)**Ebû Hanîfe'nin hocası,
döneminin Kûfe fakihî.**

Babası aslen İsfahan'ın Bürhuvâr nahiyesinden olup rivayete göre İsfahan melikinin oğludur. Kaynakların verdiği bilgiye göre babası, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin İsfahan'ı fethi sırasında (20/641 veya 21/642) esir düştü ve onun huzurunda müslüman oldu. Ebû Mûsâ el-Eş'arî ile aralarında bir nevi himaye ve hükmi hısımlık anlaşması demek olan "velâ bağı" kurulduğu için Eş'arî nisbesiyle de anılır. Ebû Süleyman, Ebû Mûsâ tarafından Hz. Ömer'e götürüldü ve onun huzurunda Müslümanlığını yeniden ilân etti. Hz. Ömer kendisine Kûfe'de bir arazi verdi (Ebû's-Şeyh, I, 95). Ebû Nuaym ise İsfahan'ın fethi sırasında oranın melikinin Fâzûsfân (Pâdûspân) olduğunu (*Zikru aḥbâri İşbahân*, I, 46), Ebû Süleyman'ın Bürhuvâr'da esir alındığını ve Muâviye'nin Ebû Mûsâ'ya hediye ettiği on köle arasında yer aldığını kaydeder (a.g.e., I, 50, 51, 341). Ancak Ebû Süleyman'ın fetih sırasında Müslümanlığı kabul ettiği göz önüne alınırsa bu son rivayetin doğru olmaması gerekir. Nitekim başka kaynaklarda Muâviye'nin onu Hakem Vak'ası'nda Dûmetülcendel'de (veya Ezruh) bu-

lunan Ebû Mûsâ'ya elçi olarak gönderdiği ifade edilir (İbn Sa'd, VI, 332; İclî, s. 132).

Kaynaklarda Ebû Mûsâ el-Eş'arî ailesinin veya onun oğlu İbrâhîm'in yahut da torunu Bilâl b. Ebû Bürde'nin mevlâsı olarak anılan Hammâd'ın hayatı hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. İyi bir tahsil görmesi için babası tarafından Kûfe Mescidi'nde hadis ve fıkıh okutan İbrâhîm en-Nehaî'nin yanına verildi. Varlıklı bir insan olan babası oğlunun ilimden başka bir şeyle uğraşmasını istemiyor, bunun için elinden geleni yapıyordu. Üstün bir zekâyâ sahip olan Hammâd'ın yetişmesinde şüphesiz ki en büyük pay, Emevîler döneminde Irak bölgesinde fikhî düşüncenin ve re'y hareketinin gelişmesine öncülük eden ve Irak medresesinin imamı olarak anılan İbrâhîm en-Nehaî'ye aittir. Hammâd Nehaî'nin en önde gelen öğrencisiydi. Onun yetişmesinde, daha çok hadisçi kimliğiyle tanınan Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî'nin de önemli katkısı olmuştur. Hadis tahsil ettiği hocaları arasında ashaptan Enes b. Mâlik, tâbiünden Saîd b. Müseyyeb, Hasan-ı Basrî, Saîd b. Cübeyr, Ebû Vâil Şakik b. Seleme, Abdullah b. Büreyde, Hz. Ömer'in mevlâsı Abdurrahman b. Sa'd ve İbn Abbas'ın mevlâsı İkrime el-Berberî vardır. Böylece tâbiîn neslinin son halkasında yer alan Hammâd, sahâbe döneminden itibaren bölgede oluşun ve seçkin tâbiîn âlimlerinin ilim meclislerinde ve ders halkalarında giderek zenginleşen Kur'an ve hadis bilgisini, fikhî düşünce ve çözüm örneklerini farklı hocalardan öğrenme ve kendi re'y ve yorumlarıyla da bunu geliştirip sentez yapma imkânı bulmuştur.

Nehaî hayatta iken fetva vermeye başlayan Hammâd, onun ölümü üzerine (96/714) Kûfe bölgesi ilim muhitinin ortak talep ve kabulü sonucu Kûfe Mescidi'nde ilim halkasının başına ve fetva makamına geçerek hayatının sonuna kadar yirmi dört yıl fıkıh okuttu. Nehaî'ye de kendisinden sonra kimden fetva istenebileceği sorulunca Hammâd'ı aday göstermişti. Zira Hammâd fıkıhçı kişiliğiyle temayüz etmiş, re'y ve kıyas konusunda kendini yetiştirmişti. Derslerine on sekiz yıl devam eden Ebû Hanîfe'den başka ünlü öğrencileri arasında oğlu İsmâil, Hakem b. Uteybe, A'meş, Zeyd b. Ebû Üneyse, Mugire b. Miksem, Hişâm ed-Destüvâî, Muhammed b. Ebân el-Cu'fî, Hamza b. Habîb ez-Zeyyât, Mis'ar b. Kidâm, Süfyan es-Sevrî, Şu'be b. Haccâc, Hammâd b. Seleme vardır. Böylece Hammâd, dö-

nemindeki fikhî tefekküre katkısının yanı sıra Kûfe bölgesinde İbn Mes'ûd'la başlayan, birinci ve ikinci nesil tâbiîn âlimlerinin katkılarıyla gelişip zenginleşen ilmî mirasın, aralarında Ebû Hanîfe'nin de bulunduğu tebeu't-tâbiîn nesline aktarılmasında âdeta bir köprü görevi de üstlenmiştir. Bundan dolayı İbrâhim en-Nehâî ve öğrencisi Hammâd, daha sonraları Hanefî mezhebi adıyla anılacak olan Irak fikhînin ve re'y ekolünün doğuşuna zemin hazırlayan, hatta müessir olan iki önemli şahsiyet olarak anılmaktadır.

Kûfe'de hocası Nehâî'nin izinden yürüyen Hammâd re'y ile ictihada, hükümlerin illetlerini ve şâriin maksadını araştırmaya, âyet ve hadisleri bu yönüyle yorumlamaya önem vermiş ve bu konuda öncülük etmiştir. Hac dönüşü başından geçenleri Kûfeliler'e anlatan Hammâd, Hicaz'ın meşhur âlimleri Atâ b. Ebû Rebâh, Tâvûs b. Keysân ve Mücâhid b. Cebr ile karşılaştığını söyler ve onların naslının zâhirine tutunmalarını, illet ve makâsîd yönünde derinleşmemelerini kastederek, "Sizin çocuklarınız ve torunlarınız onlardan daha âlimdir" der. Çağdaşı İbn Şûbrûme, ilim konusunda Hammâd'dan daha güvenilir bir kimse görmediğini belirtir. Ebû Hanîfe de onu tâbiî âlim Atâ b. Ebû Rebâh'tan üstün görürdü (İbn Abdülber, II, 253). Vekî b. Cerrâh ise, "Hammâd olmasaydı Kûfeliler fikhîsiz kalırdı" demiştir (Tirmizî, V, 741). Âlimler ve tabakat müellifleri, Hammâd'ın dirayetli bir fakih olduğu ve döneminin fakihleri arasında seçkin bir yere sahip bulunduğu yönünde benzer ifadeler kullanırlar.

Hammâd re'y ve ictihad anlayışı, fikhî tefekkür ve metot bakımından hocası Nehâî'den büyük çapta etkilenip âdeta onun yolunu takip etmekle birlikte, dirayetli bir müctehid olması sebebiyle hocasından devraldığı fikhî mirası diğer muhitlerden edindiği bilgilerle mezcetmiş ve neticede onu geliştirip zenginleştirerek bir sonraki nesle aktarmıştır. Konuyla ilgili özel bir araştırma yapan Muhammed Revvâs Kal'acî, Hammâd'ın fikhî görüş ve tercihlerinin birçok konuda hocası ile benzerlik arzettiğini, yirmi altı meselede ise hocasından farklı düşündüğünü ifade eder (*Mevsûatü fikhî Hammâd b. Ebî Süleymân*, s. 22). Kaynaklarda, özellikle de musannef türü hadis mecmualarında yer alan bilgilerle sınırlı olarak tesbit edilebilen bu görüş farklılıkları (a.g.e., s. 22-26), iki fakihin hemen hemen aynı ilmî muhite ve bilgi birikimine sahip olduğu da düşünüldüğünde Hammâd'ın ilmî dirayetini

göstermede yeterli bir ipucu sayılmalıdır. Meselâ Hammâd, eğitilmiş av köpeğinin satışının câiz olmayışı, kölenin diyetini âkilenin üstlenmesi, muhâleanın talâk değil ayrılık olduğu, beytûlmâlden çalanın elinin kesilmesi, şûf'a hakkının yalnız bitişik komşuya ait olması, bir gruba zina iftirasında bulunana sadece bir haddin gerekmesi gibi görüşleriyle hocası Nehâî'den ayrılmıştır.

İbnü'n-Nedîm Hammâd'ın kadılık yaptığını belirtirse de (*el-Fihrist*, s. 285) bu bilgi başka kaynaklarca doğrulanmamaktadır. Ancak onun Kûfe Kadısı Abdullah b. Nevf el-Eş'arî'ye bir olayla ilgili olarak danışmanlık yaptığı (Vekî, III, 24, 31), bir başka Kûfe Kadısı Muhârib b. Disâr'ın hüküm verirken iki yanında yer alan Hammâd ile Hakem b. Uteybe'ye danıştığı rivayet edilir.

Bir yakınının ölmesi üzerine Hammâd ondan kalan mirası almak için muhtemelen 112 (730) yılında yerine Ebû Hanîfe'yi bırakarak Basra'ya gitti (Hatîb, XIII, 333). Kendisiyle arasında velâ bağı bulunan Basra Valisi (yahut Kadısı) Bilâl b. Ebû Bürde ile görüştü. Bu ziyaret sırasında Hammâd b. Seleme, Hişâm ed-Destüvâî gibi Basralı meşhur muhaddisler ondan hadis dinlediler. Hammâd b. Ebü Süleyman, hadislerin senedlerinde kopukluk olmaksızın rivayet edilmesi (isnad) usulünü Basra'ya ilk getiren kişidir. Hammâd b. Seleme'nin anlattığına göre Katâde b. Diâme rivayette bulunacağı zaman, "Hz. Peygamber'den bize ulaştı (beleganâ an...); "Ömer'den bize ulaştı"; "Ali'den bize ulaştı" diye söze başlar, hemen hemen hiç sened vermezdi. Hammâd Basra'ya gelince, "İbrâhim ve filân bize rivayet etti (had-desenâ)" demeye başladı. Bunun üzerine Katâde de isnadla haber rivayet etti.

Hammâd'ın hadisçiliği hadis âlimleri arasında tartışmalara konu olmuştur. Basralı âlim Osman el-Bettî, "Hammâd re'yini söyleyince isabet ederdi; İbrâhim'den rivayette bulununca hata ederdi" diyerek bir yandan onun güçlü fikhî şahsiyetini ortaya koyarken öte yandan aynı derecede güçlü bir râvi olmadığına işaret etmiştir. İbn Maîn, Ebü'l-Hasan el-İclî, Nesâî, İbn Hibbân gibi hadis münakitleri ise onu sika kabul ederler. Hadisçilik yönünü zayıf görenler, özellikle hayatının sonlarında hâfızasının zayıflaması sebebiyle hadisleri karıştırdığını, sara nöbetleri geçirdiğini, Mürciî olduğunu ileri sürerler. Re'y ekolünden olması da hadisçilerin bu yöndeki eleştirilerine önemli bir zemin teşkil etmiştir. Nitekim bir rivaye-

te göre İmam Mâlik, "İraklılar deyince aklımıza Basralılar gelirdi. Kûfe'de de Alkame, Esved, Şüreyh gibi âlimler vardı. Hammâd adında biri ortaya çıktı; dine itiraz ederek din hakkında re'y ile konuştu" demiştir (İbn Adî, II, 656; İbn Hacer, III, 18).

İbn Sa'd, Hammâd'ı çok hadis rivayet eden kişiler arasında sayarken (*et-Tabakât*, VI, 333) Ebü'l-Hasan el-İclî onun hadislerinin 200'den daha az olduğunu söyler. Zehebî, Hammâd'ın çok rivayette bulunmamasını rivayet döneminden önce vefat etmiş olmasına bağlar (*A'lâmü'n-nübela'*, V, 231). Ancak Ebû Hanîfe'nin naklettiği yaklaşık 2000 hadisin Hammâd'dan rivayet edilmiş olduğu göz önüne alınırsa (*Diâ*, X, 135) rivayetlerinin pek de az olmadığını anlaşılar. Ebû Hanîfe, Hammâd'ın kitaplarını Muhammed b. Câbir'den alarak rivayet etmiştir (İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn*, I, 74).

Buhârî *el-Edebü'l-müfred*'de, Müslim *el-Câmi'u's-şâhih*'te bir yerde, ayrıca diğer dört sünen sahibi Hammâd'dan hadis rivayet etmişlerdir. Buhârî *el-Câmi'u's-şâhih*'inin bab başlıklarında ("Vuđû", 36, 67, "Şavm", 29, "Kefâlet", I, "Tâlâk", 25, "Diyât", 29) Hammâd'ın fikirlerine yer vermiş ve bir yerde ("Vuđû", 36) onun aracılığıyla Nehâî'nin görüşünü nakletmiştir. Hammâd'ın naklettiği müsned, mürsel ve mekuf rivayetlerin büyük kısmı Ebü Yûsuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin *el-Âşâr* adlı eserleriyle günümüze intikal etmiştir.

Hammâd'ın kelâmcılık yönünün bulunmadığı ve herhangi bir kelâmî görüşün savunuculuğunu yapmadığı belirtilir (İclî, s. 132). Sâbit b. Aclân, kendisine cemaatten ayrılmamayı emreden ve ehl-i ehvâdan sakındıran pek çok kişi arasında Hammâd'ı da sayar. Hammâd'ın, döneminin en önemli tartışma konularından biri olan halku'l-Kur'ân* meselesinde Kur'an'ın yaratılmadığı görüşünü savunduğu (İbn Hibbân, *eş-Şikâat*, IV, 160; İbn Hacer, III, 17) ve aksi görüşte olanları tekfir ettiği (Dârimî, *er-Red'ale'l-Cehmiyye*, s. 98) bilinmektedir. Bununla beraber kaynaklar umumiyetle onun Mürcie'den olduğunu kaydeder. Bir rivayete göre Hammâd, Zer b. Abdullah el-Hemedânî ile birlikte Kûfe'ye Mürcie anlayışını getiren ilk kişidir (Ukaylî, I, 304). Mürcie'yi benimsedikten sonra hocası Nehâî onun yanına gelmesini yasaklamıştır. Süfyân es-Sevrî, Nehâî'nin öğrencilerinden (yahut kendi arkadaşlarından) çekindikleri

için Hammâd'ın yanına gizlice girdiklerini söyler. Bazı iddialara göre ise Hammâd, Kûfe Mürcie ekolünün reisi olması için kendisine teklif edilen 40.000 dirhemi almak amacıyla Mürcie mezhebine girmiştir (a.g.e., I, 304; Yahyâ b. Ma'în, II, 132). Ancak ilk dönem kaynaklarında Hammâd'ın zengin olduğuna dair yer alan bilgiler bu iddianın haklılığı konusunda şüphe uyandırmaktadır.

Hammâd'ın, "Tevhide inandıktan sonra farzları terketmenin sakıncası yoktur" şeklindeki aşırı Mürcîî anlayışı benimseydiğine dair bir bilgi yoktur. Bir rivayete göre Hammâd Basra ziyaretinden Kûfe'ye dönünce, "Basralılar'ı nasıl buldun?" sorusuna, "Onlar aramızda konaklamış bir grup Şamlıdır" cevabını verir. İbn Sa'd bu sözü, "Hz. Ali konusunda onlar bizim gibi düşünmez" şeklinde yorumladıktan sonra Hammâd'ın Mürcîî olduğunu kaydeder (eṭ-Ṭabaḳât, VI, 333). İbn Sa'd'ın bu ifadesini, Hammâd'ın hemşehrisi ve çağdaşı Kûfe Kadısı Muhârib b. Disâr'la ilgili olarak söyledikleriyle (a.g.e., VI, 307) birleştiren onun Hammâd'ı da Hz. Ali ve Hz. Osman'ın durumunu tehir (ircâ) eden, iman ve küfürlerine hüküm veremeyenler anlamında ilk Mürcie'den saydığı anlaşılır. Zehebî, Hammâd'ın Mürcîîliği'ni ibadetleri imandan saymama ve imanı dil ile ikrar, kalp ile tasdik olarak görme şeklinde tanımlanan "fukaha Mürcîîliği" olarak nitelendirir ve Ehl-i sünnet'in yerleşik görüşüyle bu görüş arasında lafzî olmaktan öteye gitmeyen bir farklılık bulunduğunu belirtir (A'lamü'n-nübelâ, V, 233). Nitekim bu anlayışı Ebû Hanîfe'nin de benimsediği bilinmektedir. İbn Abdülber, Ebû Hanîfe'nin Mürcie anlayışını Hammâd'dan aldığını söylerken (Câmi'ü beyâni'l-ilm, II, 253) bunu kastetmiş olmalıdır.

Kaynakların verdiği sınırlı bilgiler arasında Hammâd'ın zengin ve cömert olduğu, ramazanda kalabalık misafir gruplarına iftar verdiği, etrafındaki fakir ve kimsesizleri devamlı gözettiği, giyim ve kuşamına özen gösterdiği ve onuruna düşkün olduğu rivayetleri de bulunur (Zehebî, V, 234-238; İbnü'l-İmâd, I, 157). Hicaz, Basra ve Rakka gibi şehirlere olan kısa süreli yolculukları dışında ömrünün büyük bir kısmını Kûfe'de geçirdiği anlaşılan Hammâd'ın 119'da (737) vefat ettiğine dair bazı rivayetler varsa da kaynakların çoğu 120 (738) yılında birleşmektedir. Oğlu İsmâil'in de meşhur âlimlerden olduğu bilinmektedir (Ebû Şeyh, I, 154; Ebû Nuaym, I, 248-249).

BİBLİYOGRAFYA :

Tirmizî, *Sünen* (nşr. İbrâhîm Atve İvâz), Kahire 1395/1975, V, 741; İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaḳât*, VI, 251, 272, 276, 307, 332-333; Yahyâ b. Ma'în, *et-Târîh*, II, 131-132; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, III, 18; İcîf, *eş-Şikâat*, s. 131-132; Fesevî, *el-Ma'rifetü ve't-târîh*, III, 31, 492; Dârimî, *er-Red 'ale'l-Cehmiyye*, s. 98; Vekî, *Aḥbârü'l-kuḳdât*, III, 24, 31; Ukayfî, *eḳ-Ḍu'afâ*, I, 301-307; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, III, 146-148; İbn Hibbân, *eş-Şikâat*, IV, 159-160; a.m.f., *Kitâbü'l-Mecrûhin*, I, 74, 299, 338; II, 260, 270; III, 68, 124; İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 653-656; Ebû Şeyh, *Ṭabaḳâtü'l-muhaddisîn bi-İşbahân* (nşr. Abdül-gaffâr Süleyman el-Bendârî - Seyyid Kisrevî Hasan), Beyrut 1989, I, 93-96, 112, 154; İbn Şâhin, *Târîhu esmâ'i's-şikâat* (nşr. Abdülmü'tî Emin Kal'acî), Beyrut 1406/1986, s. 28, 101; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 285; Ebû Nuaym, *Zikru aḥbârî İşbahân* (nşr. Seyyid Kisrevî Hasan), Beyrut 1410/1990, I, 46, 50, 51, 166, 248-249, 340-342; Hüseyin b. Ali es-Saymerî, *Aḥbârü Ebî Hanîfe ve aḥbâbih*, Beyrut 1976, s. 6, 7; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 333-334; İbn Abdülber, *Câmi'ü beyâni'l-ilm* Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye), II, 253; Mizî, *Teḥzîbü'l-Kemâl*, VII, 269-279; Zehebî, *A'lamü'n-nübelâ*, V, 231-239; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-muḳdiyye*, II, 150-152; İbn Hacer, *Teḥzîbü'l-Teḥzîb*, III, 16-18; X, 333-335; Mahmûd el-Kefevî, *Ketâbü a'lamü'l-aḥyâr min fuḳahâ'ti mezhebi'n-Nu'mân el-Muḥtâr*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3401, vr. 15; Temîmî, *eṭ-Ṭabaḳâtü's-seniyye*, III, 186-187; Haskefî, *Müsnedü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, Halep 1962, s. 134; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, I, 157; M. Rewâs Kal'acî, *Mevsû'atü fikhî Hammâd b. Ebî Süleymân (Mevsû'atü fikhî Muḥammed b. Certî eṭ-Ṭaberî* içinde), Beyrut 1994, s. 4-28; Sezgin, *GAS* (Ar.), I, 22; Mehmet Özgü Aras, *Ebû Hanîfe'nin Hocası Hammâd ve Fikhî Görüşleri*, İstanbul 1996; Wensinck, *el-Mu'cem*, VIII, 65; Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *DA*, X, 135.

M. ÖZGÜ ARAS

HAMMÂD b. İSHAK

(حماد بن إسحاق)

Ebû İsmâil Hammâd b. İshâk b. İsmâil el-Ezdî el-Bağdâdî el-Mâlikî (ö. 267/881)

Mâlikî fakihî ve muhaddis.

199'da (815) Basra'da doğdu. Hammâd b. Zeyd b. Dirhem'in (ö. 179/795) soyundan olup Irak'ta Mâlikî mezhebinin yayılmasında önemli hizmeti geçen tanınmış bir aileye mensuptur. Ebû'l-Abbas İbnü'l-Muazzel'den fikh tahsil etti. Eserlerinden en çok faydalandığı âlim Yakûb b. Şeybe'dir. Hadis ilminde sika kabul edilen Hammâd'ın bu sahadaki hocaları arasında Müslim b. İbrâhîm el-Ferâhidî, Ka'nebi, İsmâil b. Ebû Üveys, Ebû Mus'ab ez-Zührî ve Ebû Muhammed el-Hakemî sayılabilir. Oğlu İbrâhîm, Kâdî Hüseyin b. İsmâil el-Mehâmilî, Ebû Bekir

Muhammed b. Ca'fer el-Harâitî gibi muhaddisler onun talebeleri arasında yer alır.

Abbâsî halifeleri yanında müstesna bir yeri olan Hammâd, Halife Mühtedî-Billâh döneminde (869-870) Bağdat kadılığı yaptı. Ekseriya fukaha ile birlikte Halife Mühtedî-Billâh'ın huzurunda bulunurdu. Ancak Mütevekkil-Alellah'ın Mekke'deki oğlu Ebû Ahmed el-Muvaffak ile olan yazışması sebebiyle halife onu kırbaçlattır-
dı ve bir katır üzerinde Sâmerâ'da dolaştırıp teşhir ettikten sonra Ahvaz'a sürgüne gönderdi (255/869). Hammâd 3 Receb 267 (7 Şubat 881) tarihinde Sûs'ta vefat etti.

Hammâd'ın günümüze ulaşan ve tek yazma nüshası Dârü'l-kütübü'z-Zâhiriyye'de bulunan (Mecmau, nr. 54, vr. 62-100) *Teriketü'n-nebi* adlı eseri Ekrem Ziyâ el-Ömerî tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1404/1984). Eserde Hz. Peygamber'in yiyecek ve içecekleri, sahip olduğu hayvanlar, silâhları, elbisesi, ev eşyası ve hizmetçileri hakkında bilgi verilmektedir. Hammâd'ın ayrıca *el-Mühâdene* ve *Kitâbü'r-Red 'ale's-Şâfi'* adlı iki önemli kitaptan başka diğer bazı eserler de yazdığı kaynaklarda zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Hammâd b. İshak el-Ezdî, *Teriketü'n-nebi ve's-sübülü'lle'ti veccehehâ fihâ* (nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî), Beyrut 1404/1984, nâşirin mukaddimesi, s. 5-42; Vekî, *Aḥbârü'l-kuḳdât*, Beyrut, ts. (Âlemü'l-kütüb), I, 268; III, 280; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 252; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 159; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, I, 513, 548, 549, 551, 559; II, 181-182; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, V, 60; Zehebî, *A'lamü'n-nübelâ*, XIII, 16; Safedî, *el-Vâfi*, XIII, 151; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcû'l-müẓhebe*, I, 341; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, II, 152-153; Brockelmann, *GAL*, II, 663; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, IV, 72; Sezgin, *GAS*, I, 302; Zirikî, *el-A'lam* (Fethullah), II, 271; Ch. Pellat, "İbn Dirham", *EP Suppl.* (Ing.), s. 384-385.

SAFFET KÖSE

HAMMÂD er-RÂVİYE

(حماد الراوية)

Ebû'l-Kâsım Hammâd b. Ebî Leylâ Sâbûr b. el-Mübârek er-Râviye ed-Deylemî el-Kûfî (ö. 160/776-77 [?])

Eski Arap şiirinin önemli râvi ve derleyicilerinden.

75 (694) yılında Kûfe'de doğdu ve orada yetişti. Aslen İranlı olup Miknef b. Zeyd el-Haylî et-Tâî'nin (veya Benî Şeybân yahut Bekir b. Vâil) âzatisidir. Babası Sâ-